

СПЕЦИФІКА НОВАТОРСТВА В ПРАВОСЛАВНІЙ МОНАСТИРСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

При всій традиційності монастирського життя існує можливість пошуку ченцями особистих прикладів подвижництва. Новаторство у світській культурі базується на егоцентризмі, у кращих своїх проявах — на антропоцентризмі, в монастирській культурі має своєю базою христосентризм.

Ключові слова: монастирська культура, новаторство, христосентризм, чернеча культура.

При всей традиционности монастырской жизни существует возможность поиска монахами индивидуальных примеров подвижничества. Новаторство в светской культуре базируется на эгоцентризме, в лучших своих проявлениях — на антропоцентризме, в монастырской культуре имеет своим основанием христосентризм.

Ключевые слова: монастырская культура, новаторство, христосентризм, монашеская культура.

In all traditional monastic life, there is a gap between the precepts of personal examples of asceticism of monks. Innovation in the secular culture is based on egocentrism, in its best manifestations — in anthropocentrism, in the monastery — has its basis hristotsentrizm.

Key words: monastic culture, innovation, hristotsentrizm, monastic culture.

У сучасній культурі поряд з інноваційними явищами існують архаїчні утворення та інститути. Тому є актуальним висвітлення механізмів взаємодії між ними.

Виникнення християнства викликало до життя принципово нові явища у світогляді, моралі, філософії, психології, мистецтві й інших сферах людського життя та культури. «Революційний вплив на формування свідомості зробив Новий Завіт. Це був принциповий прорив у розвиткові людства, оскільки вперше на концептуальному і теологічному рівнях було заявлено, що нове краще за старе. Якщо Старий Завіт суперечив Новому, то керуватися слід було Новим Заповітом, Новий Адам, тобто нова людина, протиставляється в Євангелії Старому Адаму, нове вино — старим посудинам. У всіх архаїчних релігіях старе було кращим за нове <...>» (переклад мій — О.С.) [12, с. 38-39].

Водночас поставлені поряд поняття «новаторство» і «монастирська культура» виявляються абсолютно несумісними. Звичнішим є поєднання останнього зі словами «традиційність», «ортодоксія», «консерватизм». Укорінення в православному переказі перших століть християнства, передавання чернечого досвіду особистим

прикладом, слухняність як одна з головних чеснот, канонізовані форми мови, літургії, архітектури, іконопису, одягу та ін. не залишають сумнівів, що, за висловом Андрія Кураєва, «чернець-молитовник в усі століття той самий» (переклад мій — О.С.) [6, с. 315]. Таким чином, метою статті є з'ясування співвідношення понять «новаторство» і «монастирська культура».

Численними є приклади негативного ставлення до різних форм новаторства в монастирській культурі. Так, Ніл Сорський, ґрунтуючись на досвіді Пахомія Великого, писав: «Нам начиння золоте і срібне, навіть і священне, не личить мати: також інші прикраси зайві, але тільки необхідне для церкви можна приносити. Пахомій же Великий не хотів, щоб і самий церковний будинок був прикрашений. В обителі Мохоській він побудував церкву й красиво зробив у ній стовпи із плінф: після того розміркував, що недобре захоплюватися справою рук людських і красою будинків своїх пишатися. Взявши мотузку, він обв'язав стовпи й повелів братіям тягти що є сили, поки [стовпи] не схилилися й не стали безглуздими. І говорив він: «Так не стане розум, від митецьких похвал поползнувшись, поживою демона, тому що багато в того підступництва» (переклад мій — О.С.) [8]. У доповненнях до монастирського уставу Пахомія, відомих як «Правила Орсісія», містяться приписання кухарям, «щоб по ліносах не заготовлювалося відразу багато солоної води на два дні, але щоб залишилося не більше однієї тарілки» і працюючим у полі «не залишати сусіда позаду, але триматися в одному ряді з нашим братом, щоб зберігати серце від хвастощів» [8] Письменник В. І. Немирович-Данченко (1849-1936) залишив подібні спогади від зустрічей з монахами-самоучками фотографом і механіком у Святогірському Успенському монастирі (Донецька область, Україна) наприкінці ХІХ століття: «Тільки працювати <...> і тут (у монастирі — О.С.) виявилось не зовсім можливо. Камінь спотикання — монастирський статут. Він зовсім не дає простору таким талантам» [2, с. 193].

Водночас широковідомим є й інший підхід, з позицій якого аскетика, як головна значеннева складова монастирської культури, називається «мистецтвом з мистецтв», тобто припускає певні нововведення. Так, преподобний Іоанн Кассіян Римлянин вважав, що «Подвижництво є мистецтвом або наукою, що має своєю кінцевою метою — Царство Небесне <...>» [3].

Саме чернецтво є новацією в християнстві кінця ІІІ — початку ІV ст. Дослідники й богослови пов'язують його виникнення з припиненням гонінь на християн та їхніми пошуками інших форм добровільного мучеництва, втіленням максимально самовідданих форм віри. Преподобний Антоній Великий одним з перших виявив анахоретський, пустельницький образ ченця. Преподобний Пахомій Великий першим створив навпаки максимально центра-

лізовану, ієрархічно вибудовану, практично з армійською дисципліною чернечу громаду. Великою є винахідливість ченців у сфері «умертвіння плоті»: «Сирійські ченці закривали себе в приміщеннях менше за людський зріст, підвішували на дошках, що хитаються, інших називали «ті, що пасуться», тобто не вживали хліба й іншої людської їжі, але ходили по горах, харчуючись рослинами. Саме тут був уперше застосований подвиг стовпництва преподобним Симеоном Стовпником <...>» [8].

Візантолог, професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. І. Соколов (1865-1939) наводить такі типи подвижництва: «Голі — разом з одягом відкидали й будь-яку турботу про тіло. Ті, хто не піклуються про волосся — вважали це мирською розкішшю. Сплячі на голій землі. Босі — ніколи не носили взуття. Брудні, що не милися або не мили одні тільки ноги. Мовчальники — упродовж усього життя або тільки певного часу. Ісихасти — прагнули до усамітнення, заспокоєння від усіх мирських турбот. Печерники. Ті, що накладали на себе вериги і називалися озброєними воїнами Божими. Стовпники проводили життя на деревах або в житлах, споруджених на стовпах. <...> Затворники — замикали себе в тісні келії. Ті, що закопували себе в землю. Ті, які стояли тривалий час з піднятими вгору руками (іноді впродовж декількох тижнів). Ті, що співали гімни Богові з танцями (подібно до Мойсея й Міріам). Мандрівники — переходили з місця на місце. Юродиві <...>» [8].

Цікавий приклад нетрадиційного, новаторського підходу до вирішення не тільки церковно-богословських, але й політичних, національно-патріотичних питань залишив «духовний вождь» сербського народу святий Сава Сербський: «Одного разу, коли свт. Сава перебував на Афоні, до нього прибули гінці від його брата, який писав, що з від'їздом Сави перестало витікати миро із святих мощів їхнього батька, прп. Симеона. Святий Сава в Сербію не поїхав, але написав два листи: один — Стефану (братові — О.С.), інший — своєму батькові прп. Симеону (лист до мощей! — О.С.). Після Божественної літургії хресний хід наблизився до гробниці, де був розпакований й прочитаний уголос лист до прп. Симеона. Усі присутні тремтіли від страху, слухаючи, як жива людина пише покійній. Раптом почувся шерех, подібний до дзюркогу води, і святе миро знову потекло з гробниці. «Здавалося, живий і мертвий через апостольську мову одного й мироточіння другого уклали союз, щоб духовно й морально зміцнити свій народ за допомогою захоплення й радості» (переклад мій — О.С.) [9].

Святий Опанас Олександрійський, учасник I Вселенського Собору, написав першу пам'ятку християнської агіографії — «Житіє святого Антонія» (свого сучасника, подвижника єгипетської пустелі), чим започаткував цей новий жанр літератури [5, с. 62].

Про наявність різних рівнів і типів новаторства в монастирській культурі можна скласти уявлення після аналізу праці протоієрея Георгія Флоровського «Шляхи російського богослов'я» [13]. Хоча поняття «культура» є в нього найуживанішим, водночас, автор не наводить його визначення, не згадує про монастирську культуру. Однак, зважаючи на загальний контекст роботи й авторських оцінок, можна припустити, що його розуміння культури міститься в таких рядках: «<...> ідеться про духовну сублімацію й перетворення душевного в духовне через «розумну» аскезу, через сходження до розумного бачення й споглядань... <...> є шлях від стихійної безвольності до вольової відповідальності, від крутіння помислів і страстей до аскези та зібраності духу, від уяви й міркування до цілісності духовного життя, досвіду та бачення, від «психічного» до «пневматичного». І цей шлях складний та довгий, шлях розумного й внутрішнього подвигу, шлях незримої історичної праці» (переклад мій — О.С.) [13, с. 4]. Тобто в розумінні Г. Флоровського культура має ті самі ознаки, якими прийнято характеризувати монастирську культуру (аскеза, зібраність духу, розумне бачення, споглядання). Або інакше — монастирська культура набуває універсальності як засіб духовного відродження суспільства. Для Г. Флоровського «жити в культурі» — значить жити в обстановці творчого напруження. Духовна творчість є синонімом богословської творчості. Творчість є творенням, його не може замінити освіта або вченість: «Потрібно було навчитися богословствувати не з ученої традиції або інерції тільки і не тільки з допитливості, але з живого церковного досвіду і релігійної потреби в знанні» [13, с. 364].

Характеризуючи відомі протиріччя XVI ст. між «осифлянами» і «заволжцями», Г.Флоровський оцінює Йосипа Волоцького як новатора в монастирській культурі, відзначає його нетрадиційний підхід стосовно статуту й соціального служіння, соціальної орієнтованості монастиря: «Своєрідність Йосипа в тому, що й саме чернече життя він розглядав і переживав як якесь соціальне тягло, як особливу релігійно-земську службу. У його «загальнозначительному» ідеалі багато нових, не візантійських рис. Неточно сказати, що зовнішній статут або обряд життя заслоняє в нього внутрішню працю. Але сама молитовна праця в нього зсередини підпорядковується соціальному служінню <...>. Самого царя Йосип долучає до тієї ж системи Божия тягла, — і Цар під законом, і тільки в межах Закону Божого й заповідей має він свою владу» (переклад мій — О. С.) [13, с. 18].

Що стосується Ніла Сорського, то він, у цьому ж сенсі, навпаки, цілком традиційний: «Нового в преп. Ніла ми нічого не знайдемо, порівняно із загальною споглядальною традицією Греції й Візантії, — порівняно з «Добротолюбієм» [13, с. 21].

Водночас стосовно богословської творчості Йосипа Волоцького Флоровський зауважує: «Своє виникає тільки в підборі чужого. У цьому виборі Йосип був радше сміливий, не зупинявся й перед новизною, навіть західною <...>. Неправильно зображати їх (іосифлян — О.С.) традиціоналістами <...>. Осифлян необхідно визнати радше новаторами <...>. Перемога осифлян означала насамперед перерву або замикання Візантійської традиції» [13, с. 19-20]

У релігійно-богословській творчості «заволзький рух є новим досвідом, аскезою й випробуванням духу» (переклад мій — О. С.) [13, с. 20].

Отже, новаторство Йосипа Волоцького виявилось в зовнішній, а не внутрішній стороні монастирської культури — соціальній, архітектурно-художній: «При всій своїй книжності Йосип <...> у культурі <...> тільки те сприймає, що підходить під ідеал благочинства й благоліпності, але не сам пафос культурної творчості. Ось чому осифляни часто споруджували величні й художні храми і прикрашали їх натхненним іконним писанням. Але до богословської творчості залишалися недовірливі й байдужі» [13, с. 19].

Ніл Сорський, відкидаючи зовнішню художню, соціальну творчість як «миролюбство», зосереджує увагу на внутрішніх, споглядальних, аскетичних аспектах: «Заволзький рух був незрівняною школою духовного пильнування. Це був процес духовного й морального зростання християнської особистості. Це був творчий шлях до споглядання. Це була аскетико-містична підготовка до богослов'я» [13, с. 21].

Виділення Флоровським своєрідних зовнішнього й внутрішнього рівнів новаторської діяльності можна зіставити з розмежуванням понять «чернечої» і «монастирської» культур. З лінгвістичних позицій «чернечий» — той, що має відношення до ченця, тобто людини, особистості; «монастирський» — той, що стосується монастиря, тобто організації, інституту, комплексу з усіма його різноманітними зв'язками.

Чернеча культура — тип особистісної культури. Вона являє собою відповідність життя ченця прийнятим у певній сфері зразкам на шляху його прагнення до святості. Монастирська культура — тип соціальної культури, результат життя й діяльності монастиря, його участь у житті світу з використанням можливих для цього інституту засобів й методів. Утілення прагнення врятувати світ через діяльне «печалованіє» про світ.

Творення нового має свою специфіку в кожному з цих типів культур. У монастирях з переважанням чернечої культури, тобто обителів споглядального, «трезвенного» типу, триває напружений процес творчості нової особистості. Це не пряме копіювання зразків, процес завжди відбувається з урахуванням місця, часу, історичного етапу, віку, індивідуальних й навіть національних осо-

бливостей людини. «Живучи наодинці, — писав Ніл Сорський, — випробовую духовні писання; насамперед випробовую заповіді Господні та їхнє тлумачення... Про все те міркую й що ... знаходжу богоугодного й корисного для душі моєї, переписую для себе» (переклад мій — О.С.) [9]. Метою споглядальних аскетичних практик, «сходження розуму на серце» є набуття особистістю свободи духу. Натхнений гімн такої вільної духовної особистості знаходимо в архімандрита Софронія (Сахарова): «Особистість народжується згори і не підкоряється законам природи. Особистість перевершує земні межі й спрямовується в інші сфери. Її не можна витлумачити. Вона єдина й унікальна» [4, с. 163].

У монастирях соціального, місіонерського типу, з переважанням монастирської культури, наявні нові підходи до організації взаємодії монастиря і світу, соціального служіння. Одним з аспектів цього служіння є благоліпність монастирських культових будинків — архітектура, іконопис, декоративно-прикладне мистецтво, цілісний образ розвиненого монастирського ансамблю. Високомистецькі за місцем розташування, ракурсом, кутом огляду місця для монастирських комплексів обиралися або благословлялися ченцями. Монастирською культурою народжена творчість Андрія Рубльова. «Трійця» написана ним, ченцем, у похвалу іншому ченцеві — преподобному Сергію Радонезькому.

Сучасні монастирі, розвиваючи вікову традицію, знаходять нові способи взаємодії монастиря і світу. Як приклад можна назвати шефство Стрітенського монастиря (м. Москва) над прилеглим колективним господарством «Схід», що кардинально поліпшило не тільки економічні показники, але й соціально-психологічний клімат в окрузі [11, с. 26-27]. У тому ж ряді створення пожежної частини в Раїфському Богородицькому монастирі (республіка Татарстан, РФ). Бойовий пожежний підрозділ із семи ченців, крім власних потреб, обслуговує близько десяти прилеглих населених пунктів [7]. Серед новацій також опанування монастирями Інтернет-простору, створення багатьма з них власних сайтів, інформаційно-просвітительських проєктів. Численними є видавництва при православних обителях, серед них: видавництво Московського Стрітенського монастиря, видавництво «Даниловський благовісник» Московського Данилова монастиря, видавництво Свято-Троїцької Сергієвої лаври, видавничий відділ Київського Свято-Троїцького Іонинського монастиря, видавництво Московського подвір'я Російського на Афоні Свято-Пантелеймонівського монастиря, видавничий відділ Свято-Введенської Оптиної пустелі та ін.

Новаторський підхід необхідний для того, щоб перекласти мову й образи священного Писання та Переказу в кожную конкретну епоху на мову цієї епохи. За словами митрополита Антонія Сурозького: «Необхідно використати свій розум і досвід для того, щоб застосо-

увати наставляння, дані в пустелі, до міської пустелі» (переклад мій — О.С.) [1, с. 480]. Монастирська культура не раз знаходила адекватні відповіді на виклики часу. Так, у період свого існування в античному світі з його розвинутою філософією й понятійним категоріальним апаратом вона зосередилася на створенні літературних морально-педагогічних творів. Епоха гонінь породила апологетичну літературу. Виникнення ересей викликало відточування богословських канонів і формулювання основ Православ'я — догматів.

Таким чином, можна виділити такі напрями новаторської діяльності в монастирській культурі:

- пошук власного образу служіння Богові;
- оригінальна комбінація існуючих, випробуваних аскетичних практик, свій варіант повноти, сили їхнього вираження;
- модернізація місіонерської, соціальної роботи.

Механізмами або джерелами такого новаторства є:

- синтез; різноманітні поєднання чернечої й монастирської, монастирської та світської культур;
- компаративність; порівняльний аналіз і зіставлення існуючих аскетичних практик та їхнє перекладення на понятійний ряд даної конкретної епохи;
- індивідуальність ченця, його менталітет, темперамент, здоров'я, обдарованість, що впливають на образ подвижництва.

При всій традиційності монастирського життя існує зазор між заповідями, особистими прикладами подвижництва ченців згідно з цими заповідями і реальними умовами кожного історичного періоду. У рамках цього зазору існує місце для нововведень.

У цьому разі виникає ситуація можливості або неможливості перекладу, описана Ю. М. Лотманом, що, на його думку, визначає креативну функцію, приводить до новаторства [14, с. 9]. Образ Христа не може бути до кінця втілений людиною-ченцем. Священне Писання не може бути нетворчо накладеним на сучасне життя. Цю семантично багату ситуацію описує Антоній Сурозький, котрий говорить про християн, а значить і про ченців, як про людей, «чия батьківщина на небесах й хто перебуває на землі для того, щоб завоювати її для Бога й принести Царство Боже хоча б на малу частину землі <...>» [1, с. 37].

На думку доктора психологічних наук М. М. Ніколаєнка, творчий процес і створення нового є результатом напруженого «діалогу пізнавальних здібностей правої й лівої півкуль головного мозку людини» [10, с. 7]. Християнська антропологія має свої особливості, де душа людини тричастинна — ум, розум, дух. Ум є образом Божим, а місце його перебування — серце. При поєднанні цих двох думок можна дійти висновку, що джерело новаторства в монастир-

ській культурі — це діалог розуму (= образа Божого, серця духовного) і душі (під чим розуміють цілісну людину).

Створення нового у світській культурі обмежене наявними матеріальними засобами й фізичними можливостями. У монастирській культурі воно обмежене статутом, який, проте, «підтримує будинок, поки той не може стояти по-справжньому» [1, с. 409]. На думку преподобного Пахомія, ті, хто досягли свободи духу, досконалі, не мають потреби в статуті [8]. Чернець, як і геній, незалежний від соціальних штампів, стереотипів мислення з його культом успіху, здоров'я та ін. Мета новаторства у світській культурі — самовираження, у монастирській — виразити в собі Христа. Отже, новаторство у світській культурі базується на егоцентризмі, у кращих своїх проявах — на антропоцентризмі, у монастирській — має своєю базою христоцентризм.

Перспективою подальшого дослідження може бути аналіз співвідношення понять «творчість» і «монастирська культура».

Список літератури

1. Антоний Сурожский. Школа молитвы / Антоний Сурожский, митрополит. — Клин : «Христианская жизнь», 2006. — 495 с.
2. Дедов В. Н. Святые горы: От забвения к возрождению / В. Н. Дедов. — К. : РПО «Полиграфкнига», 1995. — 352 с.: ил.
3. Дергалев С. Введение в православную аскетику [Электронный ресурс] / Сергей Дергалев — Режим доступа: <http://duhpage.sed.lg.ua/Biblioteka/DuhNastavl/Asketika/index.htm>
4. Иерофей (Влахос). Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души / Иерофей Влахос, митрополит. — Сергиев Посад : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. — 368 с.
5. Илларион (Алфеев). Православие. В 2-х т. / Илларион Алфеев, епископ. — М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2008. — Т. 1, 2008. — 864 с.
6. Кураев А. Неамериканский миссионер / Андрей Кураев, диакон — Саратов : Изд-во Саратовской епархии, 2006. — 464 с.
7. Ларина Н. При пожаре звонит в монастырь. 06.01.2006 [Электронный ресурс] / Н. Ларина. — Режим доступа: http://www.ciota.ru/papers/?id=244&id_user180&archive=1
8. Матфей (Самохин). Древние иноческие уставы и современный опыт монастырской жизни [Электронный ресурс] / Матфей Самохин, иеродиакон. — Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/sm/31506.htm>
9. Мешалкин В. В. Влияние Святой Горы Афон на монашеские традиции Восточной Европы / В. В. Мешалкин ; предисл. свящ. Игоря Якимчука. — М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009. — 184 с., ил.
10. Николаенко Н. Н. Психология творчества : учеб. пособ. / Н. Н. Николаенко. — СПб. : Речь, 2005. — 277 с.

11. Православные монастыри. Путешествие по святым местам / [авт. текста К. Толоконникова]. — 2009. — № 6 — 32 с.
12. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. — М. : «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2002. — 480 с.
13. Флоровский Г. Пути русского богословия / Георгий Флоровский, протоиерей. — Paris : YMCA-PRESS, 1983. — 600 с.
14. Шилов А. В. Канон и пластическое мышление в искусстве средних веков / А. В. Шилов. — Х. : Новое слово, 2006. — 286 с.

Надійшла до редакції 14.12.2010 р